

# פרדוקס הכל-יכול במבחן הדורות

התיאולוגיה זוכה בימינו לבוז גדול. עצם אזכור המלה מעלה בדעתנו נזירים ימי ביניים עבשים היושבים במנזר ומפלפלים בשאלה כמה מלאכים יכולים לרקוד על ראש סיכה. מאידך, זניחה גמורה של התיאולוגיה פירושה המעשי הוא ויתור על בירור של מושגי הדתים וגישה של "הכל הולך", ומשמעותה האמיתית היא שלא מעניין אותנו אם הקדוש ברוך הוא קיים ואם הוא נתן לנו את התורה, העיקר לאכול קוגל ולשמוע פרקי חזנות. ספר חדש ומעניין מאד של ישראל נתנאל רובין, "מה שאלוהים לא יכול" (הוצאת ראובן מס), מביא בפנינו את תולדותיה של שאלה תיאולוגית מרתקת ואת המחיר הרוחני שגובה ההתמודדות עמה – וגם את המחיר שגובה אי ההתמודדות וזריקת השכל.

## האבן והנס

האם אלוהים יכול לברוא אבן שאיננו יכול להרים? שאלה בנוסח זה הוצגה לראשונה על ידי הפילוסוף האוסטרלי ג'ון מאקי בשנת 1955, וצברה מאז סוג של מוניטין פופולרי: תחילה כטיעון קצר וחד המאפשר להביך כל אדם דתי לפחות לרגע, ובהמשך גם כקלישאה המאפיינת ויכוחים דתיים ברמה רדודה, בת הדודה הכאילו-מתוחכמת של "כל הדתיים גנבים" ו"בוא אלינו לעשות שבת". אך הדברים אינם כה פשוטים. אם נניח את האבן בצד ונפנה אל השאלה העקרונית, נגלה כי זו תופסת מקום מרכזי בתיאולוגיה היהודית (וגם המוסלמית והנוצרית) כבר יותר מאלף שנים.

על מה מדובר? כל הדתות, ובוודאי היהדות, מתארות את האל כשליט על העולם, ככל יכול. בפרט אנו מאמינים כי הקדוש ברוך הוא חולל את הנס הגדול מכולם: הוצאת העולם מאין ליש, וכי ביכולתו לחולל נסים כנגד חוקי הטבע כמו קריעת ים סוף. בפשטות, כל יהודי שמגדיר עצמו כדתי אמור להסכים לכך שהאל אינו כפוף לחוקי הפיסיקה.

אבל יש משהו יותר חזק מחוקי הפיסיקה: חוקי הלוגיקה. אם הפיסיקה אומרת לי שג'ירפה איננה יכולה לעופף ושעננים אינם עשויים פלדה, אין לי שום בעיה לעצום את עיני ולדמיין ג'ירפה מעופפת בין ענני נירוסטה. אבל אינני מסוגל לדמיין בשום אופן ששתים כפול שתיים יהיו חמש, או משולש בעל ארבע צלעות, או את אותו חרש מתכת גאוני המייצר חרבות הפולחות את כל המגינים ומגינים העמידים כנגד כל החרבות. את הדוגמאות שנתתי כאן ניתן למפות לטענה הלוגית המכונה חוק הסתירה: לא ייתכן כי ישות (אבן) שהיא בעלת התכונה X (נאמר, התכונה שאלוהים איננו יכול להרימה) היא גם בעלת התכונה לא-X (שאלוהים יכול להרימה). כדי להפטר משאלת האבן הטורדנית בלי לצמצם את יכולת האל צריך לטעון כי הוא אינו כפוף לחוקי הלוגיקה: הוא יכול לגרום לכך ששתים ועוד שתיים יתנו חמש, לייצר משולש בן ארבע צלעות, ולהרים אבן שהוא לא יכול להרים. האם אנו, כיהודים דתיים, אמורים ללכת את המייל הנוסף הזה ולהעמיד את האל מעל הלוגיקה?

תשובתם של כל הראשונים לשאלה זו היא שלילית בהחלט: ה"נמנעות" אינן בתוך תחום היכולת האלהית. הנה לדוגמה הרמב"ם, המשקף בדבריו גם את דעת רס"ג:

*לנמנע טבע קיים קיום עומד ... אי אפשר השתנותו כלל, ומפני זה לא יתואר השם ביכולת עליו; ואין חולק על זה אחד מאנשי העיון כלל, ולא יסכל זה אלא מי שלא יבין המושכלות ... (ל) המציא מרובע שאלכסונו כצלעו ... וכיוצא בהם, כל אלו מכת הנמנע. (מו"נ ג' טו).*

אלא שהבעיה סבוכה יותר מכפי שנדמה. אמרנו כי הטענה  $2X=5$  היא סתירה לוגית, משהו שאין אדם יכול לדמיין. האם נוכל להעלות בדמיונו שלשה מספרים שלמים, נקרא להם A, B, C, המקיימים

את היחס  $A^3+B^3=C^3$ ? זהו לכאורה מצב עניינים שקל מאד לדמיינו, אלא שהוא סתירה לוגית בדיוק כמו הטיעון הקודם. יחס המעוקבים שהזכרנו הוא מקרה פרטי של בעיה מתמטית מפורסמת, המשפט האחרון של פרמה, ולאחר 350 שנות עמל הצליחו המתמטיקאים להוכיח (בהוכחה שגם כדי להבין אותה יש להקדיש כמה שנים טובות להשכלה בתחום) שאין שלשה מספרים שלמים המקיימים אותו. נמצא, אם כן, שהמושג "סתירה לוגית" איננו יכול להיקבע לפי מגבלות הדמיון בלבד, אלא בשילוב בין מגבלות אלו לבין החכמה התוחמת לדמיון גבולות גזרה.

ובכן, האם הקדוש ברוך הוא יכול ליצור יש מאין? אם נגדיר את ה"אין" כמשהו שהוא כלום לגמרי, שאינו יכול להפוך ליש בשום אופן, הרי שגם יצירת יש מאין היא מגבלה לוגית ולא פסיקלית, מהסוג שלדעת הרמב"ם "לא יתואר השם ביכולת" לגביה. בעיה זו מררה את חיי ההוגים של ימי הביניים, זאת מכיוון שהפסיקה של אריסטו, אותה הם ראו כנכונה, טענה לגבי מגוון תכונות של עצמים (אלו שאינן "מקרה", בלשונם) שהן חלק מהגדרת העצם. ברור כי אם נגדיר מים כנוזל היורד תמיד כלפי מטה, נגלה שקריעת ים סוף איננה אפשרית, ואם נגדיר כוכב כדבר שנע בתנועה מעגלית קצובה ומתמדת נגלה ש"שמש בגבעון דום" הוא סתירה לוגית.

השאלה היא היכן לעצור. היכן להתוות את הקו בין השקפת אריסטו שראתה בכל תכונות הגופים חלק מהגדרתם הלוגית ולכן כפרה באפשרות הנס והבריאה, לבין השקפת ה"כלאם" האיסלמים שהאמינו רק בתכונות מקריות ונראו לבני אותם דורות כממוטטים את האפשרות של מדע טבע. מתפלספים קיצוניים כמו רבי משה נרבוני השמיעו רמזים עבים לכך שהצדק עם אריסטו לגמרי, שכל סתירה פסיקלית היא סתירה לוגית, ועוררו עליהם את זעמם של שלומי אמוני ישראל. כנגדם נצבה קואליציה רחבה של רבנים ידועים: בעל העיקרים, רבי חסדאי קרשקש, הרמב"ן, רבי משה קורדוברו ועוד, שאת דעתם ביטא פחות או יותר הרשב"א בספר השו"ת שלו (חלק ד' סימן רל"ד)

*להיות צלע המרובע גדול מאלכסונו ... זה נמנע גמור מצד עצמו לא ישוער בו האפשרות ...  
(אבל) סלע מוציא מים, והים יקרע לשעה וישוב לשעה ... אין כל זה נמנע אצלנו אלא מצד  
מיעוט חכמת הנבראים ... אבל בחוק הבורא יתברך אינו נמנע.*

## פרדוקס מול הצלב

רובין מראה כי ישנו קונצנזוס מוחלט של כל גדולי ישראל בימי הביניים, ואפילו אצל מקובלים בני ספרד ורבנים מדורות יותר מאוחרים כמו המהר"ל, ר"י עמדין ורבי יהונתן אייבשיץ, לפיו אין ביכולתו של הקדוש ברוך הוא לבצע את "הנמנעות". ככאלו נחשבו לא רק סתירות לוגיות כפי שהגדרנו כאן, אלא גם סתירות תיאולוגיות (כמו היכולת של האל לברוא עוד אל שיהיה שווה לו, או להתאבד) ואפילו סתירות מוסריות כמו היכולת של האל להתנהג ברשעות או לשקר.

יתר על כן, מתברר כי הרציונליות של היהדות בשאלת הנמנעות שימשה נשק ראשון במעלה בויכוחים מול הנוצרים ובפרט ביחס לדוקטרינות של התגלמות האל בבשר ושל השילוש. בויכוח המפורסם שנערך בברצלונה מול מלך ארגון חיימה הראשון אמר היהודי המומר והנזיר הדומיניקני פבלו כריסטני, "כי הוא מאמין בייחוד גמור, ועם כל זה יש בו שילוש, והוא דבר עמוק מאוד שאין המלאכים ושרי מעלה מבינים אותו" וזכה ללעגו הצורב של הרמב"ן: "עמדתי ואמרת: דבר ברור הוא שאין אדם מאמין מה שאינו יודע".

בדברים אלו מהדהד העקרון שהציב הרמב"ם, לפיו "אין אמונה אלא אחר הציור, כי האמונה היא ההאמנה במה שיצויר שהוא חוץ לשכל כפי מה שיצויר בשכל". לדברי הרמב"ם והרמב"ן, האמירה "אני מאמין שאצל הקדוש ברוך הוא שתיים ועוד שתיים יכולים להיות חמש למרות שאיני מבין זאת, ובמופלא ממני לא אחקור" היא חסרת משמעות, שקולה לאמירה לפיה "אלוהים רחגכג?!ד!#כיכק", אין בה פתרון לשום בעיה והיא פשוט עמידה על זכותו של האדם להשמיע דברי הבל. ההסתלקות

מחוקי הלוגיקה מאפשרת לאדם לטעון בנחת כל טענה: אם שלש הם אחד, אז באותה מידה ניתן לומר שהקדוש ברוך הוא הוא משולש שוה שוקיים העשוי מגבינה ירוקה.

סיכומו של רבי יוסף אלבו (ספר העיקרים, א' כ"ב) אינו אמור, אם כך, להפתיע אותנו:

*לא יתואר השם ביכולת על שיהיה החלק שווה אל הכל, או שיהיה קוטר המרובע שווה לצלעו ... אחר שאי אפשר לשכל לצייר מציאותם. כמו שאי אפשר שתבוא הקבלה להאמין בשיתואר השם בשהוא יכול לברוא אחר דומה לו מכל צד, כי בהכרח יהיה האחד עילה והאחד עלול, ולא יהיה אם כן דומה לו מכל צד.*

זוהי דוגמה סטנדרטית הן לטיעון והן להפנייתו כנגד הנוצרים. לא יתכן, טוען בעל העיקרים, שהאלוהים יברא עוד אל (כלומר ישכפל את עצמו), שהרי יש בכך סתירה לוגית: האל השני אינו יכול להיות זהה לראשון לפחות בבחינה זו שהראשון גרם לשני ולא השני לראשון. העוקץ מופנה, כמובן, כנגד אמונת הנוצרים לפיה האל האב והתגלמותו בישו הן שתי אלוהויות במעמד שווה.

יותר מפתיע לגלות כי לדברי בעל העיקרים מסכים לא אחר מאשר ... תומס אקווינס, התיאולוג הגדול ביותר של הנצרות הקתולית אשר חי במאה השלש עשרה, וכתב, לא פחות, כי "אלוהים לא יכול לעשות שהפכים יתקיימו באותו נושא ... ומכאן ברור שאלוהים אינו יכול לברוא אלוהים. כי ממהותו של דבר נברא שהווייתו תלויה בגורם אחר, וזה מנוגד לטבעה של הישות שאנו מכנים אלוהים ... מאותה סיבה, אלוהים אינו יכול לברוא דבר שווה לעצמו."

איך הסביר אקווינס לעצמו את עקרונות הדת הנוצרית? לכנסייה הקתולית פתרונים. אלא שכאן מזמן לנו רובין סנסציה רבתי, שכן יש רב ידוע החולק הן על בעל העיקרים והן על אקווינס. לא זו בלבד שהוא סובר כי הקדוש ברוך הוא יכול לברוא עוד אלוה שיהיה שווה לו במדויק, הוא אפילו סובר שהאל אכן עשה זאת!

כך כותב הרב שלום דובער שניאורסון, האדמו"ר החמישי של חב"ד (ספר המאמרים תרמ"ט עמוד עד"ר):

*בעיקרים מאמר א' פרק כ"ב כתב ... שאי אפשר שתבוא הקבלה וכו' לברוא אחר וכו'. באמת אמרו חז"ל על פסוק ויקרא לו אל אלקי ישראל, הקב"ה קרא ליעקב אל, והוא בחינת כתר ותפארת ... ומי שיבין היטב על דרך החסידות אילו ב' המדרגות, יראה ויבין בשכלו היטב איך שבעל העיקרים במחילת כבודו הרמה לא דק בדברים אלו וכו'*

ואם לא די בכך, בא רבי מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר השביעי, ומלמדנו כי

*אף שהוא מצד עצמו אינו גוף ובעל תמונה, אפשר שיתלבש בגוף וכו' כיוון שהוא כל יכול ונמנע הנמנעות. (ליקוטי שיחות ט"ו ע' 85 הערה 3).*

פלאי פלאים. עיקרי דת הנוצרים, הדוקטרינות של השיתוף ושל ההתגלמות בבשר, מוצאים את מקומם אצל אדמורי חב"ד, וכל זאת תחת מטריית הטענה הכללית לפיה הקדוש ברוך הוא איננו כפוף לסתירות לוגיות (זה פירוש אמירתם שהוא "נמנע הנמנעות" – רובין מתאר בארוכה את התפתחות המושג).

איך קרה המעבר הזה, מרציונליות להיפוכה הקיצוני? רובין מתאר השתלשלות שהחלה אצל רבי מנחם עזריה מפאנו, בערך בשנת 1600, והגיעה דרך גלגולים שונים לשיאה אצל החב"דניקים. אבל בנקודה זו אטוש את הניסיון לתת טעימה מתכנו של הספר ואעבור להערות כלליות יותר.

## תוכחה מגולה

ספרו של רובין הוא עיבוד של עבודת דוקטור שהגיש במסגרת החוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית, אך מי שיצפה לדיון קר ולמכובדות אקדמית עתיד להתאכזב מרה. רובין אינו מסתיר את אהבותיו ושנאותיו ותיאור שפתו כ"משתלחת" יהיה לשון המעטה. עמדתו של המחבר כלפי היהדות כולה, כדת, היא שלילית למדי, ובפרט - כל דמות רבנית שעולה במשך הספר זוכה, עוד לפני שהיא מקבלת רשות לפצות את פיה, לגלריה של ציונים לשבח או למטח של חרפות לפי ראות עיני המחבר.

עם זאת, זהו ספר חשוב וראוי לקריאה: הנושא מרתק, ההקף רחב, והדיון מעורר מחשבה ומציג בפנינו פרק במחשבת ישראל השזור גם בהיסטוריה היהודית ובפילוסופיה הכללית, הן בימי הביניים והן בעת החדשה. להבדיל מבוזי התיאולוגיה בהם פתחתי, רובין הוא "אחד שאכפת לו". הזדהותו עם מושאי מחקרו ועם ההיסטוריה של העם היהודי מרשימה, ואפשר אף לדמות למצוא בה סוג של תוכחה מגולה ואהבה מסותרת (מאד). אם ספר זה יעבור ללא תגובה, אם הניתוח של רובין יישאר אות מתה בארון הספרים – גם אם אנשים ייתלו בסגנונו הבוטה כתירוץ להתעלמות - תהיה בכך, לדעתי, עדות בעייתית על מצב היהדות בדורנו.